

שורשיה של ספריית הפועלים הארצישראלית

דב שידורסקי

השורשים האירופיים של ספריית הפועלים

ניצניה של 'ספריית הפועלים הארצישראלית' הופיעו כבר בתקופת העלייה הראשונה, ואולם היא זכתה לפריחה רק בשנות העשרים והשלושים, לאחר שנוסדה 'ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל', אשר כללה בתכניתה גם הקמת ספרייה מרכזית והספקת שירותי ספרייה להתיישבות העובדת. ראשיתה של 'ספריית הפועלים' בספריות הקטנות שהקימו ארגוני הפועלים הראשונים בתקופת העלייה הראשונה. ספריות אלה לא נבדלו למעשה מן הספריות הציבוריות הראשונות שנתהוו ביישובי העלייה הראשונה; אולם עם הקמתם של מועדוני הפועלים, כימי העלייה השנייה, נוספו להן מאפיינים אשר הפכים אותן לדגם השונה במידת-מה מיתר הספריות הציבוריות.¹

אחת מתכונות היסוד של כל תנועה חברתית היא האידיאולוגיה שלה, המגדירה את משמעות קיומה ואת התודעה העצמית של חבריה. האידיאולוגיה מספקת אוריינטציה תודעתית ודרכי פעולה לחברי התנועה, וגם מוסדותיה נקבעים על-ידיה. בהיות 'ספריית הפועלים' ארגון חברתי במשמעו הסוציולוגי, הרי היא תולדתה של תנועת העבודה, ומאפייניה נקבעו על-ידי האידיאולוגיה של אנשי הקבוצות של תנועה זו. אנשי הקבוצות החברתיות שהקימו את תנועת העבודה הארצישראלית, באו ארצה כמהגרים כשהם נושאים אתם אידיאולוגיות ואורח-חיים, אשר נתגבשו בעודם בארצות מוצאם. על-כן יש לאתר את מאפייניהן ותכונותיהן בארצות המוצא ולתארן כחלק מתרבות החברה היהודית במזרח-אירופה.

יש מקום לטעון שההכרה בחשיבותה ובמרכזיותה של 'ספריית הפועלים' מצד הסתדרויות הפועלים ומפלגות הפועלים שהוקמו בארץ-ישראל, אינה ניתנת להסבר בלי המרכיב של המחשבה הפופוליסטית הרוסית. זאת וגם זאת: שורשי המניעים לצמיחתן של ספריות פועלים בארץ-ישראל יש לחפש מצד אחד בספריות שהתפתחו ברוסיה ובגרמניה, ומצד שני בספריות של ארגוני הפועלים היהודים במזרח-אירופה. קו ישר מוביל מספריותיהם של ארגונים אלה אל ספריות הפועלים של תקופת העלייה השנייה בארץ-ישראל.

הפופולרים הרוסי, אותה תנועה רדיקאלית, שראשיתה כימי התסיסה האינטלקטואלית והחברתית שלאחר מותו של הצאר ניקולאי הראשון ושיאה בשנות השישים והשבעים של המאה ה"ט, עד רציחתו של אלכסנדר השני (ב-1881), היתה מעין צירוף רפוי של קבוצות שונות של

1 על הספריות הציבוריות הראשונות בארץ-ישראל ראה: ד' שידורסקי, 'הספריות הציבוריות בתקופת העלייה הראשונה', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 465-482.

קושרים, שלעתים התאחדו לפעולה משותפת ולפרקים גם פעלו כמבודד. על-אף שהיו ביניהם חילוקי-דעות באשר למטרות ולאמצעים, הסכימו כולם על המטרות המרכזיות שהיו צדק ושוויון חברתי. כקודמיהם הדקבריסטים כשנות העשרים והחוגים שמסביב לאלכסנדר הרצן וויסאריון גריגוריביץ' בלינסקי בשנות השלושים והארבעים, הם גרסו, שיש להרוס את המיבנה הכלכלי, החברתי והמדיני המיושן של רוסיה. רוב אנשי התנועה האמינו, כי עיקר מהותה של חברה צודקת ושוויונית כבר מצוי בקומונה של האיכרים ('אופשצ'ינה'), המאורגנת בצורת יחידה קולקטיבית, ובה טמונה אפשרות של מערכת חברתית חופשית ודמוקרטית ברוסיה. הבעיה העיקרית שעמדה לפנייהם היתה, כיצד ניתן להנחות את האיכרים בדרך לצדק ולשוויון. הפתרון שמצאו היה לפתח תחילה פעילות תעמולתית ואחר-כך להקים תנועה של צעירים משכילים ואידיאליסטים, שיהיו מוכנים להקריב את חייהם למען המטרה של הבאת האיכרים לידי הכרה במצבם ולידי שאיפה לשחרור. כדי להשיג מטרותיהם השתמשו באמצעים מגוונים, כגון שיחות, הקראות בציבור, הקמת חוגי-לימוד וכמובן גם ייסוד ספריות.

אלכסנדר הרצן, ניקולאי דוברולובוב, ניקולאי צ'רנישווסקי, פיטר לאוורוב ואחרים, מן החוגים העיקריים של התנועה המהפכנית הרוסית, עמדו בכתביהם על חשיבותם של החינוך, ההשכלה והלימוד העצמי, ולפיכך גם הכירו בחיוניותה של הספרייה כאמצעי מחזק וככלי להפצת דעותיהם. פיטר לאוורוב, שדעותיו השפיעו גם על ברל כצנלסון הצעיר, הדגיש במיוחד את ערך הלימוד. לדעתו, על הסוציאליסטים להכשיר עצמם במובן האינטלקטואלי לתפקיד של מעוררים מסבירים ומחנכים של העם כדי להכינו להשתתפות בסדר חברתי רציונאלי וצודק יותר. לאוורוב גרס שתפקידה של האינטליגנציה הוא חינוכי בעיקרו, כי עליה מוטל לפתח את האידיאל הסוציאליסטי ולהשרישו בעם. חוגים כצ'רנישווסקי, פיסארב ואחרים, דחו את ההיבטים האסתטיים שבאמנות, ובספרות היפה ככלל זה. לעומת זאת, הם ייחסו לספרות היפה ערך חברתי-תועלתני והאמינו בכוחה לתרום לתמורות מרחיקות-לכת בחברה. צ'רנישווסקי טען גם, שאוספי הספריות הופכים לכלי-שרת של המהפכה, ומכאן נובעת המשמעות החברתית שיש לייחס לספריות כמוקדים להפצת הרעיונות המהפכניים.² החוגים המהפכניים ברוסיה רכשו חיבורים שהיו אסורים במדינה, אירגנו חוגים לדיון ולימוד והקימו ספריות בלתי-חוקיות להפצת הספרות האסורה.³

2 על הפופוליזם הרוסי ראה: W.F. Venturi, *Root of Revolution*, London 1964, esp. pp. 429-506; W.F. Woehrlin, *Chernyshevskii*, Cambridge 1971, pp. 182-183; ברלין, חוגים רוסים (תרגם א' ברוידא), תל-אביב 1982, עמ' 175-204. ראה גם: מ' מישקיןסקי, ראשית תנועת הפועלים היהודית ברוסיה, תל-אביב תשמ"א, עמ' 62-91.

3 ספריית הפועלים אשר הוחזקה על-ידי מושבת הגולים המהגרים מרוסיה בציריך בשנים 1870-1874, מדגימה את יישומם של עקרונות אלו. הספרייה נוסדה על-ידי ארמן רוס והתנהלה בחסותם של פונומארב, באקונין ולאורוב, במטרה לפתח את התודעה הפוליטית של המהגרים שהתיישבו בעיר, ואשר רבים מהם היו סטודנטים. הספרייה הפכה ללב המושבה ולמוקד לפעילות. אוסף הספרים הגיע לכ-2,000 כרך, שרכישתם מומנה באמצעות דמי-מינוי חודשיים ושנתיים. האוסף כלל בעיקר ספרות סוציאליסטית ודיקאלית והיה בו ייצוג נרחב של חיבוריהם של הרצן ובאקונין. אולם-הקריאה נפרד היה צמוד לחדרי האוסף, והיו בו כתבי-עת ועיתונים ממדינות המערב ומרוסיה. אולם-הקריאה הפך במהירות למרכז חברתי, בו התקיימו חוגי-לימוד, הרצאות, וכוחים ודיונים אידיאולוגיים ופוליטיים, וכן פעילויות בעלות אופי ארגוני וחברתי, כגון איסוף כספים למען פועלים שובתים, ייסוד קרנות עבור גולי רוסיה במערב, הפצת הודעות ומתן מידע על פגישות וכינוסים של פועלים, ובמיוחד עריכת פרסומים והפצתם. הספרייה הפכה עד מהרה קורבן לסכסוכים ולהתפלגויות בין אהודי באקונין ואהודי לאורוב. אהודי לאורוב פרשו ממנה והקימו ספרייה חדשה בשם 'הספרייה הרוסית בציריך',

יסודות חשובים של התנועה הרדיקאלית הרוסית, הן במישור האידיאולוגי והן במישור המעשי, מצאו את ביטויים בתנועת הפועלים היהודית. אולם אין להתעלם גם מהשפעת תנועת ההשכלה, שדגלה בהכנסת המדעים הכלליים לחוג הידיעות שלימודן ורכישתן חובה על כל אדם בישראל; בדאגה ציבורית מכוונת להבראה כלכלית של היישוב היהודי על-ידי הכשרת הדור הצעיר לעבודה המפרנסת את בעליה; בלימוד לשונות העמים אשר בקרבם יושבים היהודים; בשיפור הילכות החיים בבית היחיד וברבים. ככל אלה ציינה ההשכלה את הדגשת העיקר הרציונאלי בתפיסת הדברים ובגישה לחיים בכלל, וזהו אולי סימנה המובהק ביותר.

השפעת תנועת ההשכלה על התפתחות הספריות טרם נחקרה, אולם נראה, כי הפעילות של 'חברת מרכי ההשכלה בארץ רוסיה' בתחום זה היתה מקור-השראה הן לספריות הפועלים היהודיות במזרח-אירופה והן לאלה שבארץ-ישראל. בשנות השבעים והשמונים של המאה הי"ט פנה חלק מן המשכילים הצעירים לתנועה המהפכנית הרוסית והיה למרכיב חשוב בתוכה. אחרים עבדו למען סוציאליזם יהודי וסללו את הדרך לתנועת העבודה היהודית.

חוקרי תנועת הפועלים היהודית במזרח-אירופה הדגישו את התפקיד המרכזי שמילאה ההשכלה בראשיתה של התנועה, במיוחד בהתקבצות שבין הפועלים לאינטליגנציה היהודית.⁴ מניעים, כגון החשיבות הרבה שנודעה לחינוך וללמידה — שהיתה מהערכים העיקריים של המסורת התרבותית היהודית — הוכיחו את תוקפם בקרב הפועלים היהודים, אשר הכמיהה לרכישת דעת ולהשכלה התמזגה אצלם בתהליך העיצוב של התודעה המעמדית. הפעילות נערכה בעיקר במסגרת ה'חוגים', שכללו פועלים ואינטליגנציה. 'חוגים' אלה היו בראש וראשונה מוסדות-חינוך, שהציעו קורסים ברמות שונות והחזיקו בספריות. חוקרי תנועת הפועלים היהודית נוהגים גם להבחין בין 'התקופה הפרופאגנדיסטית' לבין 'התקופה האגיטאטורית' בהתפתחות תנועה זו; זאת לפי התמורות שחלו בטקטיקה של פעילי התנועה. בתקופה 'הפרופאגנדיסטית' היה כיוון עיקר הפעולה בקרב הפועלים להקניית השכלה כללית והטפה מופשטת לעקרונות סוציאליסטיים ב'חוגים'. דרך-פעולה זו פינתה את מקומה לשיטת ה'אגיטאציה', לפיה הושם הדגש על פעילות ארגונית ותעמולתית, על-יסוד תביעות כלכליות, בתוך ההמון הפועלי היהודי ועל מאבק לשיפור תנאי החיים. הזדקקותם של הפועלים היהודים לאינטליגנציה בלט במיוחד בתקופה הפרופאגנדיסטית של ה'חוגים', שראו בהשכלה העצמית את אחד מעיקריה של התנועה הסוציאליסטית.

האינטליגנציה היהודית שהצטרפה לתנועות המהפכניות, ירשה מן ההשכלה את האמונה בחשיבותה של לשון היידיש כנשק תעמולתי להפצת הידע והאידיאולוגיה; ובעיקר בתקופת האגיטאציה נזקקו ליידיש, שהיתה שפת ההמון. תקייתה של ספרות היידיש בשלהי המאה הי"ט מצאה את ביטוייה בספריות שנוסדו במטרה להפיץ ספרות פופולארית יפה, מדעית, ופוליטית בין הפועלים היהודים.

אולם גם זו לא התקיימה זמן רב. עם התפוררותם של חברי המושבה בא הקץ על הספריות, שאוספיהן נמכרו בשנת 1874. על כך ראה: J.M. Meijer, *Knowledge and Revolution*, Assen 1955, pp. 66-69, 120-123, 150-151

4 ראה, למשל, מישקנסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 59-60, 89-90. ראה גם: Ch. Shmeruk, 'Yiddish Literature in the U.S.S.R.', H. Kochan (ed.), *The Jews in Soviet Russia Since 1917*, London 1972, pp. 232-233; וראה גם: מ' מינץ (עורך), מקורות לראשיתם של פועלי ציון, 1901-1906, תל-אביב 1977, עמ' 24-26, 159-158, 299.

ספריות חשאיות להפצת ספרות מהפכנית היו מצויות כבר בשנות השבעים הראשונות של המאה הי"ט במרכזים הראשונים לתעמולה סוציאליסטית-יהודית, במוקדי ההתארגנות של פועלים ב'קופות' ובחוגים של משכילים יהודים.⁵ דוגמה אחת לספריות מסוג זה היא הספרייה החשאית, אולי הראשונה מסוגה, שהוקמה ב-1872 על-ידי יעקב אבא פינקלשטיין בבית-המדרש לרבנים בוילנה. דוגמה אחרת היא הספרייה בווארשה. בשנים 1885-1887 פעל בווארשה חוג מהפכני, שיוזמיו היו משכילים יהודים. חוג זה ריכז סביבו מהגרים יהודים מליטא, שהביאו עמם רעיונות מהפכניים ברוח התנועה הנארודנית. החוג הקים ספרייה, שכללה ספרים מותרים לפרסום בעלי מגמה רדיקאלית וגם ספרים אסורים. הספרייה השאילה ספרים לחוגים להשכלה עצמית רדיקאליים בביאליסטוק, בריסק, פינסק ועוד.⁶ גם בתביעות הפרוגרמטיות ובהחלטות הוועידות הראשונות של אגודות פועלים ציוניות במזרח-אירופה מודגש תפקידן של האגודות בהספקת השכלה אנושית-כללית ויהודית ופיתוח התודעה המעמדית, על-ידי עידוד הקריאה של ספרות מדעית וגם ספרות פופולארית בתחומי ההיסטוריה והספרות. לצורך השגת מטרות אלה הובלט הצורך בספריות, בתיאטראות ובמוזיאונים. בתקנות של אגודת 'פועלי ציון' במינסק משנת 1902 נאמר, שהאגודה 'מפיצה השכלה בין החברים וידיעת לשון היידיש, ההיסטוריה, הספרות והחיים [היהודיים] ומספקת ספרי קריאה. למטרה זו יש לאגודה ספרייה משלה... הספרייה נמצאת תחת פיקוחה ובאחריותה של ועדת-האגיטאציה שהיא גם הקובעת את תנאי ההשאלה... אין לדרוש תשלום עבור קריאה...'⁷

אוספי הספריות החשאיות מסוג זה כללו ספרות סוציאליסטית מהפכנית, שהיתה אסורה מטעם השלטונות. ואולם בשלהי המאה נכללו באוספי הספריות, בנוסף לספרות האסורה, גם ספרים מותרים בעלי מגמה רדיקאלית, ספרות מקצועית בתחומים שונים, ספרות יפה קלאסית וספרות בת הזמן שתיארה את מעמד הפועלים, הדגישה את המציאות הנוראה של הפרולטארוין, וכן ספרות בעלת תוכן דיאקטי בעיקרו. מייסדי הספריות האמינו, למשל, שעל-ידי קריאת חיבורי טורגנייב, יפתחו הקוראים 'תודעה מעמדית'. ספריות הפועלים בריגה, וילנה, מינסק ודבינסק כללו באוספיהן מצד אחד חיבורים של סופרים יהודים כשלום עליכם, מנדלי מוכר ספרים, יצחק לייב פרוץ, דוד פינסקי, כתבים של ז'ול וורן, דוסטויבסקי וטולסטוי, ומצד שני חיבורים של מארכס לאסאל, פול לאפארג', פיסאך, דוברוליובוב וצ'רנישווסקי.⁸ ספריות אחדות היו משאילות מאוספיהן לחוגי השכלה עצמית רדיקאליים גם בערים אחרות במזרח-אירופה.

5 על הספריות של תנועת הפועלים היהודית במזרח אירופה ראה: E. Mendelsohn, *Class Struggle in the Pale*, Cambridge 1970, pp. 116-125; D. Shavit, 'The Emergence of Jewish Public Libraries in Tsarist Russia', *Journal of Library History*, 20 (1985), pp. 239-252

6 ראה: ש' אייזנשטדט, פרקים בתולדות תנועת הפועלים היהודית, תל-אביב 1970, עמ' 143; מישיקנסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 216.

7 דיא תקנות פון פערציין פועלי-ציון אין מינסק, אה"ע, III (10) 47. וראה גם מינץ (לעיל, הערה 4), עמ' 24-26, 159-158, 299.

8 חיבורים שנכללו באוספים אלו מפורטים בא' ליטואק, מה שהיה: זכרונות על תנועת הפועלים היהודית, עין חרוד, 1945 עמ' 61-64.

ספריות הפועלים הראשונות בארץ-ישראל

אהרן אייזנברג (1864-1932)

העדויות על ספריות הפועלים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית מועטות ביותר ומתייחסות כמעט באופן בלבדי לציון הקמתם של 'קלובי הפועלים' כפי שכוננו אז המועדונים שבמסגרתם התקיימו 'חדרי מקרא' או 'בתי מקרא'. כנראה, שספריית הפועלים הראשונה התקיימה כספרייה המשותפת לאיכרים ולפועלים במסגרת אגודת 'רודף שלום' בראשון-לציון בשנת תרמ"ז.⁹ אותה שנה נעשה שם הנסיון הראשון לארגן פועלים במסגרת 'אגודת פועלים', מתוך צורך יסודי בעזרה הדדית בענייני חיפוש עבודה, סיוע לנזקקי דיור ודאגה לעולה החדש, לשיכונו ולקליטתו בעבודה. גם בעדויות של הנסיון השני להתארגנות פועלים, זה שהיה כרחובות בשנת תרנ"א, מדובר על כינונה של ספרייה לשירות הפועלים. רוב אנשי גרעין הפועלים שהתארגן כרחובות, נמנה עם 'בני משה', והארגון שהוקם נקרא 'הסתדרות העשרות' או 'אגודת אחים'. השתייכו אליו יצחק חיותמן, נח שפירא ואריה חרל"פ, אשר הסמכות העליונה עבורם היה אהרן אייזנברג. גם ארגון זה, כ'בני משה', היה כעין מיסדר, פעל בהשראת רעיון 'הכוהנים והעם' של אחד העם והתנהל בחשאי במטרה לארגן מוסדות לפועלים. אייזנברג מספר על כך בזכרונותיו: 'יסדתי הסתדרות חשאית מבין הטובים והמשכילים של הפועלים, שהם יהיו המסדרים והאחראים לנהל את שאר הפועלים ולשמור ביחד על מוסדותיהם כמו המטבח, בית החולים, הספרייה הקטנה וחינוך הילדים של בני המשפחות'.¹⁰

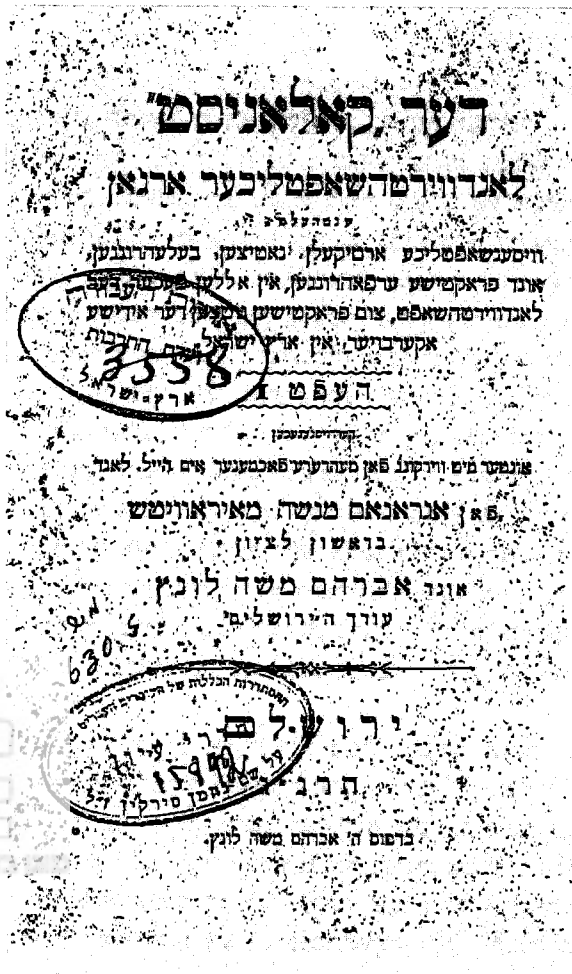
ספריית הפועלים בפתח-תקוה נוסדה, כנראה, בשנת 1904 או בראשית 1905, עם הקמתו של קלוב הפועלים. אולם לראשונה נודע על הספרייה בעקבות החרם על הפועלים במקום בסוף שנת 1905. צבי סטרכילביץ מספר, שהלך יחד עם מנוחה גולדברג מבית לבית לאסוף ספרים לספרייה, וגם פנייתם ל'שער ציון' ביפו נענתה בחיוב. הם יסדו חברת בית-ספרים וגבו דמי-חבר שנתיים בגובה של פרנק אחד ועד לירה לשנה. פקידות יק"א העניקה להם דירה במתנה, לצורך שיכונה של הספרייה. ספריית הפועלים בפתח-תקוה היתה לאחר-מכן קרבן להתקפתם של שליחי ועד המושבה.¹¹

המערכה העיקרית על כיבוש העבודה בשנות העלייה השנייה ניטשה בפתח-תקוה, שבה התקיים ריכוז פועלים גדול יחסית — כמאתיים, לעומת כ-1,500 ערבים. הגידול במספר הפועלים במושבה היה למורת רוחם של האיכרים, אשר חששו לצביונה הדתי של פתח-תקוה ולהגברת השפעתם של הפועלים חדורי האידיאולוגיה הסוציאליסטית. היחסים נידרדרו כאשר בערב חנוכה תרס"ו ערכו הפועלים ערב לזכר קרבנות הפרעות ברוסיה, בניגוד לדעת חברי ועד המושבה. במהלך העימות שהתפתח בין הוועד לבין הפועלים, הוחרמו הפועלים. נמנעה מהם עזרה רפואית וספרייתם הקטנה

9 ראה: ח' חיסין, מסע בארץ המובטחת, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 100; הנ"ל, מיומן אחד הבילויים, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 98. על ארגוני הפועלים בתקופה זו ראה: י' קולת, 'פועלי העלייה הראשונה', ספר העלייה הראשונה (לעיל, הערה 1), עמ' 337-392.

10 א' אייזנברג, קורותיו, כתביו ותקופתו הישובית, תל-אביב 1967, עמ' 45. כנראה, שבראשית המאה העשרים התקיימה ספריית פועלים גם בראשון-לציון. אולם עם עזיבתם של הפועלים את המקום בתרע"א, הם העבירו את הספרייה לבן-שמן. ראה: ד' קלעי, העלייה השנייה, תל-אביב תש"ו, עמ' 184.

11 ראה: ד' אופיר, 'מאבק האיכרים בין האיכרים והפועלים בפתח-תקוה, 1906', העלייה השנייה, 1903-1914 (עידן, 4), ירושלים תשמ"ה, עמ' 126. על 'חרם' הפועלים בפתח-תקוה ראה: ג' קרסל, 'בימי העלייה השנייה, ד' יואלי וא"ש שטיין (עורכים), כוכשים ובונים, פתח-תקוה תשט"ו, עמ' 30-35; א' אבן-טוב, 'בפתח-תקוה בתקופת החרם', שם, עמ' 118-121. ראה גם: י' שפירא, עבודה ואדמה, א, תל-אביב 1961, עמ' 64-67.

דער קאלאניסט, חוברת בעריכתם של האגרונום מנשה מאירוביץ מראשון-לציון וא"מ לונץ, ירושלים תרנ"ו; מן החוברות החקלאיות שהיו מצויות בספריות הפועלים (ראה חותמות)

נפרצה ונהרסה.¹² פרשה זו של הפריצה לספריית הפועלים מצאה את ביטויה בסיפורו של אהרן אוסטורובסקי שקטעים ממנו מובאים בזכרונותיו של מרדכי רייכר:

בכוקרו של יום כ"ז בשבט נפוצה השמועה בקרב ציבורי הפועלים: 'בחצות הלילה נפרצה הספרייה ונגנבו הספרים, העתונים וכל מה שהיה בתוכה'. הידיעה הדהימה וחיש נדדעקו לאסיפה. גם העובדים שביניהם נטשו את העבודה ובאו. בית אוסטורובסקי געש וסער כמרקחת... ומעל כולם נסער כולו והתרגש ספרן הספרייה אלתרמן [איש זקן] אשר הסתובב בחדר, הלוך וחזר, פניו מביעים צער וחרון וקרא — ושוב לפי עדותו של א. אוסטורובסקי 'השמעתם? אוצרות מדע, פילוסופיה, אמנות ויקר אוצרות-רוח של דורות קדומים לחינוכו של הנוער נגזלו מאתנו. בורים וגסיר-רוח... שרה מלכין שהיתה נוכחת

¹² 'הצפירה' — הצופה' דיווחו ביום כ"ז בשבט תרס"ו על האירוע תחת הכותרת 'פרעות כמושב פתח-תקוה', לאמור: 'מיפו הגיעה אלינו טלגרמה כתובה עברית והיא משובשת עד לבלתי הבין. אכן זה נראה ממנה: כי כמושב פתח-תקוה התנפלו הקולוניסטים על הפועלים הצעירים ויכסו ויגרשו מדירותיהם וגם את עקד ספריהם החריבו...'

אף היא באותה אספה רשמה לאחר מכן: לא אשכח לעולם את אשר הרגשתי לכשנודע לנו על גנבת הספרייה. נבלה זו הפילתני למשכב... לאחר ויכוח סוער נבחרה משלחת בת שלושה חברים ובראשה הספרן, על מנת ללכת לוועד ולהודיע לו על הגניבה בלילה. יערי פולסקין, שהיה אחד מחברי המשלחת [אגב, גם הוא פעיל ועוזר לספרן], מספר: כאשר נכנסנו לבית מצאנו כבר כל חברי הוועד מכוונסים. הודענו להם רשמית, כי בלילה נפרצה הספרייה ונגנבו הספרים, השיב לנו אחד מהם: 'ועד המושבה, הוא שהוציא את הספרייה, כדי שלא יהיה לכם היכן להתכנס וכדי שלא תוכלו להפיץ בקרב ילדינו ספרים ועתונים כאלה ולהחזיר במוחותיהם, בדרך זאת, אידיאות סוציאליסטיות ואי שקט'. כאשר אחד מאתנו ניסה לשאול באיזה זכות ורשות החרב הוועד את הספרייה, אשר הוקמה במאמצינו ובכספינו, ענה לו ראש הוועד: 'אנו הבעלים במושבה, ואין אנו זקוקים לבקש זכות ורשות מאף אחד, ובאם לא תנהגו, כאן, אצלנו, לפי רצונו של הוועד נלחץ עליכם כמו ברוסיה, ואנו עוד נגרש אתכם מכאן כשם שגורשתם מרוסיה... למשמע הדיבורים הברורים האלה מראש הוועד הספיק עוד אחד מחברי המשלחת להכריז באזני חברי הוועד, כי הפועלים ימשיכו במאבקם ויוסיפו להכות שורש במושבה בה נאחזו...'¹³

ביזמתו של ד"ר יעקב ברנשטיין-כהן חודשה ספריית הפועלים בדירתו; לצורך זה העמיד לרשותו שלושה חדרים. בחדרים אלה סודרו כ-500 ספרים בלשונות עברית, רוסית ויידיש, מאוספו הפרטי. רוב הספרים היו בתחום הציונות.¹⁴ ספרייה זו פעלה בנוסף על הספרייה הציבורית, ועל כך דווח בעיתונות:

קיימים שני בתי ספרים אחד לאיכרים, לאמר מהמושבה, והשני עשו להם אחינו הפועלים. שני בתי הספרים מלאים אנשים ונשים כל ערב וערב, והם קוראים בהתמדה גדולה ספרים שונים ועתונים רבים בשפות שונות, והרופא ברנשטיין-כהן נותן שעורים בשמירת הבריאות.¹⁵

אוסף הספרים הלך והתפתח וכלל את רוב העיתונות העברית והיהודית בעברית, יידיש, רוסית וגרמנית. הספרייה היתה פתוחה בכל ערב וגם בשבתות ובחגים.¹⁶ נתן חופשי, איש העלייה השנייה, היה בין המתנדבים אשר שימשו כספרנים בספריית הפועלים בפתח-תקוה בשנים תרע"א-תרע"ב. לדבריו, הספרנים עבדו בהתנדבות לאחר יום-עבודה מפרך בחקלאות, והתחלפו לפי התור בתפקיד זה. הדרישה לספרים היתה גדולה מן האפשרות לספקם. ברוך פריבר, אף הוא איש העלייה השנייה, התגורר בפתח-תקוה בתרס"ט ונזכר ב'קלוב הפועלים', שפעל בדירה שכורה בבית טומשבסקי, ואשר שימש מקום התכנסות לפועלים מדי ערב. במקום היה גם חדר-קריאת עיתונים מן הארץ

13 מ' רייכר, התלם הארוך, פתח-תקוה תשכ"ו, עמ' 38-39. וראה גם: א' אוסטרובסקי, מול הניר, תל-אביב 1963, עמ' 181-184.

14 ראה: מ' ברנשטיין-כהן וי' קורן (עורכים), ספר ברנשטיין-כהן, תל-אביב תש"ו, עמ' 166.
15 השקפה, ט, 40 (ב' בשבט תרס"ח); וראה גם איגרת ועד פועלי פתח-תקוה אל יהושע איזנשטרט-ברזלי מיום כ"ז בתמוז תרע"ב, וב' פירוט העיתונים המתקבלים בספריית הפועלים, אצ"מ, 25/60.

16 ראה: הפועל הצעיר, א (חשוון תרס"ח), עמ' 13; שם, ב (כסליו תרס"ח), עמ' 17. במכתב מארץ-ישראל בידער אידישער קעמפפער מיום 18 בינואר 1907 נאמר: '... החלטנו להקים איגודים מקצועיים, בלתי-מפלגתיים, שיעסקו בהטבת המצב הכלכלי של הפועל היהודי בארץ-ישראל ובחיזוקו. החלטנו לפתוח בכל מושבה חדר-קריאה לפועלים... בפתח-תקוה פתחנו בימים אלה בית-מקרא לפועלים. אנו מבקשים מכם לשלוח לנו מיד ספרים בעברית ובד'ארגונית בספרות יפה ובמדע ובמיוחד את המעורר ואת הקעמפפער בשביל בית המקרא.'

ומחוץ-לארץ.¹⁷ בתחילת חשוון תרע"א החליט המשרד הארצישראלי להקים בתי-פועלים בפתח-תקוה ובחדרה, וכן בית-עם לפועלי פתח-תקוה. החלטה זו עוררה ויכוח בקרב הפועלים, שחלק מהם התקומם נגד קבלת כספי הלאום למטרת בנייתם של מבני-ציבור. בחנוכה תרע"ב נחנך בית הפועלים בפתח-תקוה, ובו מועדון, חדר-ספרייה, מטבח ושמונה חדרים-מגורים. ספריית הפועלים הועברה לבניין החדש מייד לאחר הקמתו.

מועדוני-פועלים נפתחו בעשור הראשון של המאה העשרים גם בערים. כך, למשל, דיווח דוד סמילנסקי על פתיחת המועדון ביפו בשנת 1907:

הפועלים היהודיים ביפו פתחו מועדון פועלים מיוחד, בו הם מתאספים כל יום לשם שיחות משותפות. שם יסדרו קריאות משותפות, הרצאות עממיות ונשפים ספרותיים. בשביל המועדון הזמינו את כל העיתונים, שיש להם שייכות ליהדות ולציונות כלשוונות עברית, רוסית, גרמנית ויהודית. באחת האסיפות הכלליות של 'הפועל הצעיר', פועלי ציון' והסדרויות בלתי מפלגתיות אחרות של פועלי יפו הוחלט להתאחד בפעולה משותפת לשם יצירת בתי-אוכל זולים, דירות זולות, צרכניות, ספריות חינוך, בתי-קריאה משותפים כשביל הפועלים בערי הארץ ובמושבותיה.¹⁸

חברי מועדוני הפועלים היו מתכנסים מדי פעם לאספות כלליות, כדי לשמוע דין-וחשבון מנבחריהם ולדון בבעיות הקשורות במצבו של הפועל ביפו. בישיבה שהתקיימה ב"ג בחשוון תרע"ב הועלו השגות על פעולות הוועד, לאחר שמסר דין-וחשבון קודר על אי-קיום הרצאות ושיעורים, הזנחת הספרייה ואולם הקריאה והקדשת תשומת-לב רבה מדי לנושא המזנון. מן הדין-וחשבון עולה, ש-12 אחוז מתוך התקציב השנתי של האגודה, שהיה אז 6,000 פרנק, הוקדשו לספרייה. באותה תקופה הוערכה ההוצאה השנתית של הפועל לדמי-קריאה בספרייה ב-17 אחוז מכלל הוצאות התרבות, שכללו: מינוי על עיתון, מינוי על סדרת הוצאת ספרים, תשלום לאגודת ספורט ודמי-קריאה ספרייה. ההוצאות לתרבות היוו כ-33 אחוז מסך-כל ההוצאות במסים (למפלגה, ל'קופת חולים' וכו'). ההוצאות לתרבות תפסו אפוא מקום נכבד בתקציבו של הפועל. מועדון הפועלים שימש מסגרת מתאימה למילוי צורכיהם החברתיים, הפוליטיים, התרבותיים, החינוכיים ואפילו הכלכליים והפיסיים של החברים ותרם לעיצוב התוכן הספציפי של הדימוי העצמי של הפועלים. הוא שימש מקום מיפגש לפועלים ולמפגשיהם עם קבוצות-אוכלוסין אחרות. במוקד זה התנהלו הדיונים והוויכוחים בנושאים אידיאולוגיים ובענייני דיומא. וכאן באו לידי ביטוי גם המאויים, הטענות והתלונות וכל המרירות שהצטברה אצל הפועלים בגלל מצבם הקשה. במועדון התרכזו חיי הציבור של היישוב ונרקמו התכניות להתארגנויות פוליטיות. הוא אף שימש מסגרת לבילוי שעות הפנאי. בצד עיתונים וספרים שכהם ניתן היה לעיין במקום, היו מצויים אוספי ספרים שניתנו להשאלה ביתית. במקום נערכו הרצאות והצגות, ומטבחים ומזנונים סיפקו שירותים זולים לנצרכים.

17 ראה: ב' שחר, תמורות בחינוך מבוגרים בישראל, תל-אביב, תשל"א, עמ' 83-85.
 18 ד' סמילנסקי, עיר נולדת, תל-אביב תשמ"א, עמ' 45. המאמר פורסם לראשונה בעיתון 'גולוס ז'י'ני', ב-27 בינואר 1907. מכאן, שהקלוב ביפו נפתח כנראה ב-1907, או ייתכן כבר ב-1906, ולא ב-1909, כפי שפורסם בחיבורים שונים (ראה, למשל: צ' אבן-שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, א, תל-אביב 1963, עמ' 155).

ברל הצעיר

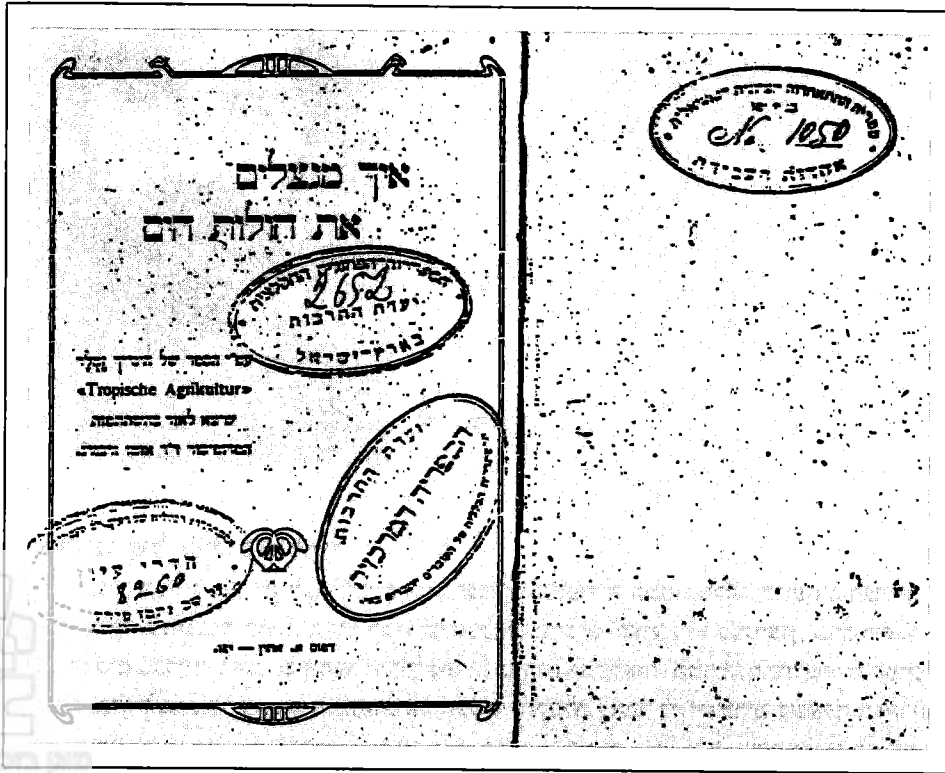
פעילותו של ברל כצנלסון

נסיון מעניין בכינון ספריות לפועלים היה זה שכונה 'הספרייה המטולטלת'. בוועידה השנייה של פועלי יהודה שנתכנסה בפתח-תקוה בכ"ו-כ"ז בכסלו תרע"ב, הציע ברל כצנלסון, נציג פועלי בן-שמן, להקים ספרייה ניידת, שאוספה יכלול ספרות בתחום החקלאות. מטרתה תהיה שירות הפועלים ביהודה, כדי לענות על צורכיהם בתחום זה. הצעתו נתקבלה לאחר דין-ודברים בשאלה העקרונית, האם צריכה והאם רשאית ההסתדרות לעסוק בעבודה תרבותית. ברל טען, שהמפלגות לא עשו די לשיפור מצבו הרוחני של הפועל:

הילדים העובדים גדלים ועתידיים להיות 'עמי הארץ' ככל המוכנים. הם לא ידעו אפילו לעיין בספר. מי דואג להם... וזאת היא בלי ספק תעודתה של ההסתדרות הפועלים לעמוד על המשמר... ובתוך הפרוגרמה שלה צריך להכניס גם את העבודה החינוכית-תרבותית. בשורה הראשונה צריך ליצור ספרייה חקלאית מטולטלת. אם בכלל אפשר להגיד, כי הפועל מרוחק מהתרבות, על אחת כמה וכמה שהוא הנהו כור גמור במה ששייך לעבודתו בשדה.¹⁹

על דברים אלו השיגו באותו מעמד יוסף אהרונוביץ ויעקב זרובבל. הראשון, כבא-כוחה של מפלגת 'הפועל הצעיר', טען שתפקידה של ההסתדרות להיטיב את תנאיו הכלכליים של הפועל. 'באין לפועל בית לישון, תתנו לו ספר? ספר ישיג בעצמו, בית ומטבח תנו לו' — אמר אהרונוביץ. 'זרובבל, נציג 'פועלי ציון', טען שאין להסתדרות הכוח המעשי לכיצוע העבודה התרבותית, במיוחד לאור העובדה שהמפלגות כבר פעילות בתחום זה והחלו ביצירת עיתונות פרולטארית בעלת השפעה. ברל הדגיש, שהוא מועיד להסתדרות גם את התפקיד להפצת הלשון העברית, במגמה למנוע היווצרות תהום תרבותית בין הפועלים לבין האינטליגנציה, עקב אי-ידיעת הלשון. שיתופו הפעיל של הפועל בחיי הציבור ובחיי התרבות היה ממרכיבי היסוד של השקפת עולמו. ברל חשב, שכדי להכשיר את הפועל לעמוד ברשות עצמו ולהיות אחראי למשקו, הוא נזקק להשכלה חקלאית;

19 האחדות, 12-11 (י"ב בטבת תרע"ב). וראה: אניטה שפירא, ברל, א, תל-אביב 1980, עמ' 88-89.

גלגולי ספר בספריות פועלים בארץ (ראה החותמות על-גבי העטיפה)

כי חוסר הידע המקצועי והעדר ספרות חקלאית הם בעוכריו. בעניין זה שכנע את הוועידה, ועל-כן הוחלט על הקמתה של הספרייה הניידת.

באותה ועידה נבחר ברל כצנלסון לוועדת התרבות, שהיתה הראשונה מסוגה בארץ ועליה הוטל להקים את הספרייה החקלאית 'המטולטלת'. הוועדה החלה בגיוס משאבים כספיים לרכישת ספרים וכתבי-עת. ספרי החשבונות של הסתדרות הפועלים החקלאים ביהודה מעידים על הוצאות שנעשו בגין רכישת ספרים בתקופה שבין תרע"ב לתרע"ט. כך, למשל, בחולדה, בכך-שמן ובפתח-תקוה נאספו כספים ונרכשו אי-אילו ספרים, שהוחתמו בחותמת המיוחדת לספרייה, וחלקם גם 'טולטל' ממקום למקום.²⁰ האוסף שהיה דל בכמות ובאיכות, עבר בתרע"ט לרשות ועדת התרבות של 'אחדות העבודה' ומאוחר יותר לידי ועדת התרבות של ההסתדרות ושימש יסוד לספרייה המרכזית שלה. עם הפסקת פעילותה של ספרייה זו הועבר חלק מן האוסף לספריית 'חדרי העיון על שם נחמן סירקין' והחלק האחר שימש יסוד לכינונה של 'ספריית ברזילי' בתל-אביב. ספרים רבים אחרים

20 בהרצאותיו בשנת תרפ"ט מספר ברל: '... הרעיון הזה עורר אנקדוטה בארץ. אחד מחברי הוועד המרכזי הדפיס עתון היתולי ובו צויר חמור נושא ספרים בשתי חיבות. וכל זה נגרם בגלל השם... מכתב ברל כצנלסון אל חיים וישראל כצנלסון מיום ט"ו בטבת תרע"ב, שם, הערה 9 למכתב 72, עמ' 309; ב' כצנלסון, אגרות, א, תל-אביב 1961, מכתב 72, עמ' 305; וראה: האחדות, ג (י"ב בטבת תרע"ב); תיקי הסתדרות הפועלים החקלאית, חשבונות תרע"ז-ע"ח, אה"ע, 55/120/IV; 72/120/IV.

מצאו את דרכם לספריות שונות של ההתיישבות העובדת (ראה צילום שער חיבורו של זמלר). ברל כצנלסון המשיך בפעילותו למען פיתוחם של שירותי ספרייה לפועל גם לאחר שהתיישב בכינרת, בה יסד בשנת תרע"ו 'ספרייה מרכזית לפועלי הגליל'. הוא עקב מקרוב אחר עבודת הספרייה והדריך את הפועלים הספרנים.

באב תרע"ה שאל ברל על מצב הספרייה בבית-החולים 'שער ציון' ביפו. כיוון שבאותה שנה גדל מספר החולים המאושפזים במקום, דאג להם ברל לחומר-קריאה. בימי עבודתו בכך-שמן שאף לכונן ספריות לתימנים. ברבות מאגרותיו הוא משדל חברים וידידים להשיג מינויים על עיתונים וכתבי-עת מחוץ-לארץ, כדי שיוכל להפיצם בארץ.

מה היו מקורות היניקה של ברל וכיצד נרקם בליבו היחס המיוחד לספר ולספרייה ולעבודה התרבותית? בזכרונותיו על ילדותו ועל בית אביו הוא כותב: 'אני גדלתי בבית יהודי שעמד על הגבול בין הישן ובין החדש והיו כבר בחנוך שלי אלמנטים של חנוך עברי חדש שהתחילו להיוצר, וכמידה ידועה נוצרו במיוחד על-ידי אבי'.²¹ בבית אביו נתוודע לאוסף הספרים שהיה מצוי בו: מצד אחד ספרי-קודש ומצד שני העיתונות העברית החדשה, כרכי 'הלבנון', 'לוחות אחיאסף', סיפורי אברהם מאפו, זאב יעבץ, א"ז רבינוביץ ושיירי י"ל גורדון ואדם הכהן, ספרי אברהם משה לונץ ואחרים. האב הקפיד על כך, שעד גיל עשר יקרא בספרות העברית בלבד; ורק לאחר ששלט היטב בלשון העברית, הירשה לו ללמוד רוסית. עד-מהרה החל ברל לקרוא גם ספרות יפה רוסית ותרגומים לרוסית. הסופרים הנזכרים הם בראש וראשונה פושקין ולרמונטוב ואחר-כך גם מיכאילובסקי ודוברוליובוב; ולדברי ברל, 'אצלנו היה בית כזה שמדרש רבה ופושקין ומנדלי היו מעורבים על שולחן אחד אצל האחים והאחיות ואני נכנסתי מהר מאד לעולם הרוסי ולספרותו'.²² מעבר לבית אביו, בכורויסק היהודית, על פעילותה התרבותית המסורתית והחילונית, שימשה לברל מופת לחיקוי. שם הוא פגש ב'ועלע דער פאקענטרעגער' וגם ב'מישיניקי הפאקענטרעגער', שהיו מוכרי ספרים נודדים אשר הציעו ספרי-קודש, סידורים ומחזורים, וכן היו משאילים ספרים מסוג הרומנים הסנסציוניים שהוכאו מארצות-הברית, תמורת קופיקה אחת. הם היו עוברים בכתי-תפילה ובכתים פרטיים, ושוליות של בעלי-מלאכה ועוזרות-בית היו בין קוראיהם. ייתכן, שאלה עמדו לנגד עיני ברל מאוחר יותר, כאשר הציע ליצור בארץ-ישראל את 'הספרייה המטולטלת'.

בשלהי המאה הי"ט הוקמה בכורויסק, ביוזמתם של שופט רוסי בשם פטרוב ויהודים תושבי המקום, ספרייה עירונית על-שם פושקין. ואולם עם התחזקות המגמה להפצת התרבות הרוסית, הוקמה בעיר גם ספרייה עממית יהודית, כמשקל-נגד לספרייה העירונית. הספרים נדרו בתחילה כבתי היהודים המשכילים וכללו חיבורים ברוסית, עברית ויידיש. היא אושרה רשמית בראשית המאה העשרים. בצעירותו עבד ברל כצנלסון כספרן בספרייה זו, לאחר שהוצע לתפקיד זה על-ידי בן עירו שמעון גינזבורג, אשר היה מראשוני הסטודנטים הציונים במקום. ברל ראה בעבודתו זו שליחות ואפשרות להשפיע על ידידיו ומכריו על-ידי הצעות לקריאת ספרים והפיכתה של הספרייה

21 ב' כצנלסון, דרכי לארץ, תל-אביב תש"ה, עמ' 6. תיאור ימי ילדותו ובחרותו של ברל כצנלסון מסתמך על חיבורו הנזכר ועל החיבורים הבאים: י' סלוצקי (עורך), באברויסק, תל-אביב 1967; שפירא (לעיל, הערה 19); א' צביון, 'המורשת היהודית בעיצוב עולמו הרוחני של ברל כצנלסון', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב.

22 כצנלסון, שם, עמ' 12.

ברל כצנלסון (שורה שניה, שלישי מימין) וקבוצת סטודנטים בבוברויסק

למרכז השכלתי לנוער. יש יסוד להניח, כי שורשי זיקתו לספר ולספרייה מצויים כאן.²³ זאת וגם זאת: כבר בילדותו הושפע ברל מדודו, האהוב לייב פרוחובסקי, שהשתייך כנראה לגארודניקים, והוא הכניסו לסוד הרעיונות המהפכניים ולעולם הסוציאליזם. השניים ניהלו ויכוחים סוערים בשאלות היהדות והלאומיות, לאחר האידיאולוגיות המהפכניות. יש לזכור שבוברויסק היתה עיר בעלת מסורת מהפכנית. ליבונד' היתה השפעה רבה בקרב תושביה, ורכים מבני הנוער והאינטליגנציה נמנו עם שורותיו. הספרות המחתרית המהפכנית הועברה בקרב תושבי העיר והיא הגיעה גם לידי ברל כצנלסון הצעיר.²⁴

בפעולותיו הראשונות בארץ הקדיש ברל כצנלסון מחשבה ומאמצים רבים לתחום התרבות של הפועל. הוא כלל בתחום זה את הנחלת הלשון העברית, הדאגה ליצירה ספרותית מקורית, תרגומים מן הספרות החקלאית וממדעי הטבע, והוצאתם לאור, וכן כינון ספריות לפועלים. היה זה אפוא קו עקרוני בתפיסתו, שטיפוח ערכי הרוח אינו נופל בחשיבותו מן הארגון הכלכלי של חיי הפועל.

23 עובדות אלה עומדות בסתירה לטיעונו של מיכאל קונפינו, שברל הצעיר לא הכיר היטב את הספרות היפה הרוסית ולא קרא לשם הנאה אסתטית אלא ספרות פוליטית פובליציסטית, אותה ספרות המכונה 'מוקיעה'. ראה: אניטה שפירא, דיון על ברל, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 22; הן באות גם לחזק את דבריה של אניטה שפירא, כי לא זו בלבד שברל התוודע אל הספרות היפה הרוסית, הוא אף הושפע ממנה וגם ניסה להשפיע באמצעותה. ראה שם, עמ' 95.

24 על התרשמותו מחיבוריו של פיוטר לאוורוב, מהוגיה העיקריים של התנועה המהפכנית הרוסית, אשר בהשקפותיו הודגשו ערך הלימוד, ההשכלה והידע כעוצמת-יסוד למהפכה, מספר ברל: "... כשהגיע לידי בגיל חמש עשרה ספר של פילוסוף וסוציאליסט רוסי, בזמנו אחד מגדולי המחשבה הרוסית לאוורוב, שעשה עלי רושם גדול — ואני אז הייתי בעיר רוסית ונמצאתי לגמרי בין יהודים מתבוללים וקצת בין גויים (בזמנים שונים הייתי בין גויים, בחוגים סוציאליסטיים) — ישבתי וכתבתי את תמצית הספר הזה לעצמי בעברית. כצנלסון (לעיל, הערה 21), עמ' 12.

מקומה של הספרייה במצע המפלגות ובוועידות ההסתדרותיות

העובדה שכינון ספריות לפועלים נכלל בדיונים ובהחלטות בדבר הקמת המפלגות הסוציאליסטיות הראשונות בארץ-ישראל וגם בוועידות ההסתדרותיות הפועלים, מצביעה על כך, שהספרייה נתפסה כמרכיב-יסוד חברתי-חינוכי ותרבותי. נושא זה לא נעדר גם מן המצעים הראשונים של מפלגות הפועלים. מניחי היסוד למפלגת 'הפועל הצעיר', קבעו 'בשרטוט' את תכנית המפלגה כאב תרס"ו לאמור: 'תפקידי הפועל הצעיר: (1) להגן על האינטרסים של הפועלים העברים בא"י; להרבות את מספרם ולהיטיב את מצבם הכלכלי והרוחני; והאמצעים לכך נקבעו בסעיף 5: 'יסוד ספריות ושעורי ערב, ארגון נסיעות וטיולים'. כך גם בתזכיר 'הפועל הצעיר' אל 'חובבי ציון' באודסה: '... לפניכם כר נרחב בעבודות אלו: (א) בכניין בתים לפועלים רוקים... (ב) בעזרה למוסדות הפועלים הרוחניים והגשמיים על בסיס מסחרי ע"י ביבליאותיקאות, שעורי ערב, ובתמיכת עתוני הפועלים המגינים על אינטרסי הפועלים ובתור במה חופשית על עסקי הישוב השונים'. גם האיגודים המקצועיים הראשונים נתנו דעתם על אחריותם להשכלת חבריהם. כך, למשל, נמצא בתקנות האיגוד המקצועי של בתי הדפוס והמלאכה ביפו בשנת תרע"א, שעבודת ההווה של האיגוד תתחלק לחומרית ולרוחנית. בעוד שהעבודה החומרית באה להגן על הפועלים מפני נזני העבודה ותשאף לקיצור יום העבודה ולמתן עזרה רפואית וכד', באה העבודה הרוחנית 'להרחיב חוגי-מבט הפועלים והכרתם על-ידי (1) יסוד ביבליאטקה, (2) שעורי-ערב לעברית וערבית ולמדעים, (3) הרצאות על העניינים העומדים על הפרק'.²⁵

'קופת פועלי ארץ-ישראל' (קפא"י), מיסודה של מפלגת 'פועלי ציון', אשר החלה לפעול בארץ בסוף שנת 1912, פעלה גם כן לקידום הספריות, אם כי לא בהצלחה יתירה. קפא"י התרכזה תחילה בריכוז מידע ובהפצתו באמצעות לשכת העבודה. היא שאפה לספק פועלים למקומות העבודה, בהתאם לדרישות המקצועיות. בתקופה מאוחרת יותר הרחיבה את פעולותיה לארגון קבוצות קבלניות לשם קבלת עבודות ציבוריות על אחריותן. ואולם מלבד התחום המוגדר של העבודה, קפא"י פעלה גם כקרך שעודדה מפעלים שיתופיים, כגון מטבחי-פועלים והשתלמויות מקצועיות. בתקנותיה של קפא"י נאמר, שהיא תומכת בכל אותן 'הסתדרויות התרבותיות של הפרולטריון העברי כמו אגודות פועלים להשכלה, ספריות, בתי מקרא, עתונים, הוצאות ספרים וכדומה'. בשנת תרע"ד ערכה קפא"י סקר על מצבן של ספריות הפועלים בערים ובמושבות. לאור תוצאות הסקר, הוחלט להקציב סכומים מסוימים להרחבת אוספי הספרים בתחום מדעי החברה. יש להניח, שהסכומים שהוצאו בגין פיתוח הספריות לא היו גדולים ביותר.²⁶

כאמור, גם ההסתדרויות הפועלים דנו בכינון ספריות. בוועידה השנייה של ההסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה שנתכנסה בתרע"ב, נאמר בהחלטה ג': 'הוועידה מיצאה [כך!] לנחץ יצירת ספריה חקלאית מטולטלת בכדי לספק את הצורך המורגש בין הפועלים בהשכלה אגריקולטורית'.²⁷

25 ראה: דיווח על 'החורש', אה"ע 144/IV; שרטוט תכנית של 'הפועל הצעיר', שם, 402/IV/1; איגרת מזכיר 'הפועל הצעיר' (יפו) אל 'חובבי ציון' (אודסה) מיום כ"ט בטבת תרס"ט, אסופות, 4 (אפריל 1954), עמ' 38; 'תקנות להאגדה הפרופסיונאלית ביפו, תרע"א', שם, עמ' 19.

26 ראה: תקנות קפא"י, האחדות, ח' אלול תרע"א; מכתב חזר של ועדת ההכנה לוועידת פועלי ארץ-ישראל, כנרת, שבט תרע"ז, אצל שפירא (לעיל, הערה 11), עמ' 406; דין וחשבון של קפא"י מיום 27 ביוני 1920, אצל 'בן-צבי, פועלי ציון בעליה השניה, תל-אביב תשי"א, עמ' 240.

27 בעבודה, יפו תרע"ח, עמ' 115.

שמאל יבנאלי (1884-1961)

במכתב חוזר אל הוועד המרכזי של הסתדרות פועלי יהודה משבט תרע"ג אומר ברל כצנלסון: 'השכלת הפועל זוהי עבודתנו אנו ואין לנו לסמוך על אחרים שיעשו את מלאכתנו... כל מה שמכוון להרחיב את דעתו של הפועל ולהעשיר את חייו, הרי זה חלק מעבודתו והשכלה חקלאית ביחוד...'²⁸ הוועידה השישית שהתקיימה בסוכות תרע"ז בפתח-תקוה, עמדה על תפקידיו של הוועד לענייני תרבות, שבראש דאגותיו עמדו הפצת השפה העברית וההשכלה החקלאית. בסעיף ד' של ההחלטות נאמר: 'הוועד התרבותי מקבל לרשותו את הספרייה החקלאית ודואג לקיומה ולהתפתחותה'. בחוזר של ועדת ההכנה לוועידה הכללית של פועלי ארץ-ישראל משבט תרע"ז נדרשו לעניין כינון ספריות וקבעו, שהוא בתחום פעולותיה של ועדת התרבות. הודגש, שתפקידה של ועדת תרבות מקומית הוא 'סדור ספריות פועלים במקומות', זאת בנוסף על 'סדור ספריות חקלאיות מרכזיות'.²⁹ הואיל ותוכנה של הספרייה נובע מתפקידיה של ועדת התרבות, דהיינו הפצת השפה העברית והשכלה חקלאית ויישובית, תהא הספרייה מוקדשת לענייני היישוב ולתחומי החקלאות.³⁰

גם בוועידה השביעית של הסתדרות הפועלים החקלאים בתרע"ח חזר ברל לבעיית השכלתו של הפועל,³¹ ושמאל יבנאלי נדרש לעניין הספריות. הוא הדגיש, שהספר שקול כנגד בית-הספר וחייב ללוות את הילד לאחר שסיים את תהליך הלימודים הפורמאלי במשך כל חייו. אלא שחרף ההחלטות וקביעת הדרך, לא נעשו מעשים. והספריות המצויות בארץ לקויות, כי אין קוראים במידה מספקת וביישובים שונים אין מטפחים את הספרייה. הוועידה השביעית החליטה להטיל את הטיפול בענייני הספריות העממיות על הלשכה לעבודה תרבותית-עממית. החלטה דומה נתקבלה במועצת התימנים, שהתכנסה ביפו באותה שנה. גם כאן דובר על הצורך להקים ספרייה בכל שכונה.³² כינון ספריות לפועלים מוזכר גם בדיווח על פעילות הסתדרות 'החורש' שנוסדה בתרע"ז, במטרה ליצור מסגרת מאחדת לכל הפועלים החקלאיים בגליל, בלי לשים לב להשתייכותם המפלגתית.

ייחודה של ספריות הפועלים

כידוע, אנשי העלייה השנייה סיגלו את תכניו של המונח האירופי 'תנועת העבודה' לצורכי התנועה הציונית ולתנאיה של ארץ-ישראל. בדומה לכך, הם שינו במידת-מה גם את פניה של ספריית הפועלים, כדי להתאימה לצרכים ולתנאים שנוצרו בארץ בתקופה זו. ועדה מיוחדת, שכללה נציגים של הסתדרות פועלי יהודה, הסתדרות פועלי הגליל ו'השומר', גיבשה בשנת תרע"ד את העקרונות

28 כצנלסון (לעיל, הערה 20), עמ' 450.
 29 בעבודה (לעיל, הערה 27), עמ' 122.
 30 שם, עמ' 124; ראה גם תזכיר הסתדרות הפועלים החקלאיים אל ועד הצירים מאייר תרע"ח, אצל שפירא (לעיל, הערה 11), עמ' 403-404.
 31 'השכלת העם אינה, מובן, שאלת הלשון בלבד. די לזכור את המצב העלוב של הספריות בארץ (מן הספרייה העממית במושבה ועד ה"הבית נאמן"). להתבונן אל המצב ההשכלה של הדור הצעיר גומרי ביה"ס, הנשארם אח"כ מבלי כל המשך למוד והתפתחות. ואין כבר לדבר ע"ד מצבה של ספרותנו והתאמתה לצרכי התרבות של הקורא, שואף הדעת... עבודה תרבותית עממית, רחבה ועמוקה צריכה ללוות את כל עבודתנו הישובית... בתורה העברית הנבנית אין מקום לשתי תרבויות: לתרבות של המעמד העליון ולתרבות של שפלי הרוח. היצירה התרבותית כולה צריכה להיות בתוך יצירת חיי העם, להזין ממנה ולהזינה. קנייני התרבות, המדע, האמנות והמחשבה צריכים להיות נחלת העם...'. בעבודה (לעיל, הערה 27), עמ' 20-21.
 32 שם, עמ' 49, 128.

לעבודה התרבותית, שכללו: הפצת הלשון העברית, הפצת השכלה חקלאית בחוגי הפועלים, הרחבת ידיעת הארץ וידיעת חיי השכנים בארץ ומודעות לבעיות היישוב והחברה. בעקרונות אלה מצוי השילוב של השכלה מקצועית חקלאית עם השכלה עברית וכללית, והם היו אמורים למצוא את כבואתם באוספיהן של ספריות הפועלים, כדברי שמואל יבנאלי בוועידה השביעית בשנת תרע"ח: 'ראינו צורך לקבוע ארון ספרים בן גון מיוחד. ארון הספרים צריך להכיל בקרבו את עתונות העבודה, את הקובצים הא"י, את הספר החקלאי העברי הנמצא כיום, ספרים על אודות מדע הארץ ותורת הבריאות'.³³ כאמור, המציאות בארץ-ישראל וצרכיה הם שהכתיבו שילוב תחומים זה. וגם זאת: פיתוח ספריית הפועלים בארץ-ישראל נתאפשר גם מכיוון שארגוני הפועלים בארץ (הסתדרות הפועלים החקלאים והמפלגות) הרחיבו את תחום פעולתם הראשוני; רעיון ההתיישבות תבע גם גיבוש ועיצוב מדיניות חברתית ותרבותית. בוועידותיהם של ארגונים אלה נוסחה לראשונה מדיניות כזו, בהתאם למציאות הארצישראלית. במסגרת מדיניות זו הניחה הסתדרות הפועלים החקלאיים את היסודות למוסדות תרבות וחברה ולשירותים העצמיים של הפועלים.

מה היו מאפייניה של ספריית הפועלים הארצישראלית והאם ניתן להבדילה מן הספריות הציבוריות האחרות שהיו מצויות בארץ? חרף העובדה שניצניה של ספריית הפועלים הופיעו כבר בתקופת העלייה הראשונה, בתקופה זו טרם ניתן להבדילה מן הספריות הציבוריות האחרות שהיו מצויות ביישוב העברי בארץ. מאפייניה המובהקים של ספריית הפועלים החלו להתעצב רק עם הקמתן של מפלגות הפועלים הראשונות, בתקופת העלייה השנייה. הספריות התקיימו במסגרת מועדוני הפועלים והן הוחזקו על-ידי חבריהם, שלרוב השתייכו למפלגה. אחד הגורמים החיוביים שבעזרתן ניתן להסביר את התפתחותן של הספריות, הוא עצם קיומן של שתי מפלגות פועלים ('פועלי ציון' ו'הפועל הצעיר'), שהתחרות ביניהן האיזה ודירבנה את הפעילות התרבותית. תרם לכך גם הוויכוח שהתנהל בין הסתדרויות הפועלים החקלאיים לבין המפלגות, על מיקוד הסמכות לפעילות תרבותית. גם הניידות הגדולה של אנשי העלייה השנייה ומנהיגיה, בניגוד לאלה של העלייה הראשונה שנצמדו למקומות קבועים, תרמה לגיבוש הפעילות התרבותית במקומות שונים. כך, למשל, שהייתם של אישים כא"ד גורדון, ברל כצנלסון ו"ח ברנר בפתח-תקוה יצרה בה, במשך זמן-מה, מוקד של פעילות תרבותית. בתקופת העלייה השנייה נוצרו גם כלי התקשורת הראשונים לפועלים. העיתונות הפועלית, כגון 'הפועל הצעיר' ו'האחדות', דיווחו על פעולות תרבות, על הקמת 'קלובים', 'בתי-מקרא' וכיו"ב ושימשה גורם חשוב להאצה בתהליך הקמתם ופיתוחם. עיתונים אלה ראו את תפקידם גם בחינוך הדור, ולפיכך ביקשו להעביר מסר ויצרו תדמית של תרבות-חיים אשר אפיינה את העלייה השנייה.³⁴

כדומה לספריית הפועלים האירופית ולספריית הפועלים היהודית במזרח-אירופה, גם זו הארצישראלית התקיימה במסגרת ארגון-פועלים. אחד מסימניה המובהקים של ספריית הפועלים האירופית היה ההרכב המיוחד של אוסף הספרים וכתבי-העת. אלה אמורים היו לשקף לא כל-כך את האינטרסים והצרכים של אוכלוסיית קוראיה, כמו את האידיאולוגיה הסוציאליסטית

33 שם, עמ' 49. במסמך של הסתדרות הפועלים החקלאים ביהודה על 'תנאים לעבודה' משנת 1919 (אה"ע, 120/IV תיק 25) מצוין, שיש להפעיל 'ספריות לכל מקום של פועלים'. וראה הנספח למאמר זה, בו מובאים כמה דוגמאות לספרות החקלאית שהיתה מצויה בספריות הפועלים.

34 ראה: שחר (לעיל, הערה 17) עמ' 67-68.

אלכסנדר אייג
 (1895-1938), לימים
 מבכירי הבוטנאים
 בארץ, בשנים
 1919-1923 אחד
 הספרנים של 'הספריה
 המטולטלת'. בתמונה:
 בקבוצת רושמייה על
 הכרמל, 1923

והמהפכנית שאותה שאפו להפיץ. לשון אחר: מטרתה העיקרית של ספרייה זו, במאה הי"ט, היתה לשמש אמצעי לחינוך פוליטי ולהוות מיצבור של נשק ספרותי למאבק אידיאולוגי, פוליטי וכלכלי; ולדעת אחד הספרנים הסוציאליסטים בגרמניה: 'להמציא לאלה העוסקים באגיטאציה את הנשק הדרוש כדי לעצב את הרוח הסוציאליסטית ולהכשירה להפצת התורה הסוציאליסטית החדשה, תוך חיזוק השקפת העולם האידיאולוגית והתודעה המעמדית של הפועל'.³⁵ למטרה ראשית זו נוספו כמובן יעדים אחרים, כגון לימוד והשתלמות מקצועית והשכלה כללית. אולם גם יעדים אלה לא באו אלא כדי לשרת את המטרה הראשית. החומר שנועד להיכלל באוסף הספרייה, נבחר בקפידה על-פי מטרות אלו.

סיכום

ספריית הפועלים הארצישראלית היתה תופעה שראשיתה בחוץ-לארץ. מקורה ושורשיה מצויים בספריית הפועלים האירופית ובזו של ארגוני פועלים יהודים במזרח-אירופה. ניצניה הופיעו כבר בתקופת העלייה הראשונה, אולם מיסודה חל עם הקמתן של שתי מפלגות הפועלים הראשונות, בתקופת העלייה השנייה. ארגוני הפועלים ומפלגותיהם התאימו את ספריית הפועלים, במסגרת המדיניות החברתית והתרבותית שלהן, לתנאי הארץ. היא הופעלה במסגרת מועדוני פועלים, ובשלב מאוחר יותר במסגרת בתי-פועלים, ומומנה בידי ארגוני הפועלים. מבדיקת התכנים של אוספי הספריות הציבוריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה עולה, כי ברוב הספריות האלו יותר ממחצית האוסף היה ספרות קודש. במיוחד בלט דבר זה בכל אלו שהיו ממבשרי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. ואילו אוספיהן של ספריות הפועלים כללו את הפרסומים המועטים שהופיעו באותה תקופה בתחום הספרות והעיתונות הפועלית, חיבורים אחדים במדעי הטבע, חיבורים רבים בחקלאות ובהיסטוריה כללית ויהודית, בעיקר ביידיש וברוסית, ספרים על ארץ-ישראל, ספרות יפה וחלק מן הספרות הסוציאליסטית שהיתה לא-חוקית במזרח-אירופה. כמות הספרים וכתבי-העת לא עלתה על כמה מאות, ומבחינה זו לא נכדלו ספריות הפועלים מרוב הספריות הציבוריות האחרות שפעלו בארץ בתקופה זו. ואולם המטרות של אבות הספרייה ותכני האוסף מעניקים לספריות הפועלים את ייחודה במסגרת כלל הספריות הציבוריות בארץ-ישראל.

35 ראה: A. Greguletz, 'Fr. Petrich, 'Ein Beitrag zur Bildungsproblem', *Bibliothekar*, 5 (1913), p. 600; 'Von der vereins-bibliothek zur proletarischen Massenbibliothek: Arbeiter-bibliotheken zwischen 1890 und 1918', *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 99 (1985), pp. 163-166